

JERZY NIKOŁAJEW*

REGUŁY MINIMALNE I EUROPEJSKIE REGUŁY WIĘZIENNE
A PRAWO WIĘŹNIÓW DO WOLNOŚCI SUMIENIA
I RELIGII W POLSCE

WPROWADZENIE

Funkcjonowanie Polski w strukturach Unii Europejskiej nakłada na nasz kraj obowiązek określonego postępowania w zakresie tworzenia i zmiany prawa krajowego według wymogów unijnych. Odnosi się to także do przepisów dotyczących wykonywania kary pozbawienia wolności i praktyki w tym zakresie. Po upływie ponad dwudziestu lat od przyjęcia Rzeczypospolitej Polskiej do struktur Rady Europy w zakresie omawianej problematyki charakterystyczne jest przede wszystkim opracowanie i wprowadzenie w życie nowej ustawy w postaci Kodeksu karnego wykonawczego z 1997 r.¹ Nowa kodyfikacja prawa karnego wykonawczego w Polsce to właśnie efekt praktycznej realizacji wytycznych Rady Europy zawartych we Wzorcowych Regulach Minimum Postępowania z Więźniami (dalej: RM) i Europejskich Reguł Więziennych (dalej: ERW w wersji z 1987 r. i 2006 r.) Powyższe reguły, będące *de facto* jedynie rekomendacjami, nie mają mocy

* Dr, Wydział Zamiejscowy Nauk Prawnych i Ekonomicznych w Tomaszowie Lubelskim, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, ul. Lwowska 80, 22-600 Tomaszów Lubelski, e-mail: jerzy-nikolajew@wp.pl

¹ Ustawa z 6 czerwca 1991 r. – Kodeks karny wykonawczy, Dz. U. Nr 90, poz. 557 z późn. zm., dalej - kkw.

obowiązujących przepisów prawnych. Jednak kraje, które zdecydowały się podpisać rezolucje, przyjęły na siebie obowiązek przestrzegania tych wytycznych i cyklicznego informowania Rady Europy w formie sprawozdań ze stanu zgodności własnego systemu wykonawstwa kar izolacyjnych z treścią norm zawartych w regulach.

Mimo powszechności stosowania RM i ERW w polskiej rzeczywistości penitencjarnej i określonej już tradycji z tym związanej, reguły te wciąż wymagają popularyzacji nie tylko w kręgach osób zajmujących się wykonywaniem kar i orzeczeń karnych w Polsce. Świadomość funkcjonowania tych reguł z założenia bliska być powinna głównie przedstawicielom Służby Więziennej zawodowo wykonującym postanowienia o tymczasowym aresztowaniu i wyroki skazujące na karę bezwzględnego pozbawienia wolności, ale nie tylko im. Dotyczy to także sądów i sędziów penitencjarnych, prokuratorów zajmujących się wykonawstwem kary, kuratorów sądowych, a także organów powołanych do kontroli systemu przestrzegania prawa na etapie wykonywania kary pozbawienia wolności².

Wzorując się na RM i ERW Kodeks karny wykonawczy na nowo podjął próbę definicji celu wykonywania kary pozbawienia wolności. W art. 67 kkw za zasadę przyjęto, że „wykonywanie kary ma na celu wzbudzenie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądanых postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa”. Tak określonym celom służyć ma zindywidualizowane oddziaływanie w ramach systemów wykonywania kary pozbawienia wolności oraz według rodzajów i typów zakładów karnych. W ustawie karno-wykonawczej do środków oddziaływania penitencjarnego zaliczono pracę, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe oraz podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym, a także środki terapeutyczne.

² Chodzi tu o takie organizacje międzynarodowe jak: Human Right Watch, Helsinki Watch, Prison Reform International, Amnesty International, Observatoire International des Prisons, a także polskie (np.: Rzecznik Praw Obywatelskich, okręgowe izby lekarskie, sanepid). Zob. M. A. Nowicki, *Wokół konwencji europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2009, s. 41.

Nie uwzględniono natomiast oddziaływania religijnego. Nie oznacza to jednak, że wolność sumienia i wyznania więźniów została pominięta, gdyż stosowne postanowienia zostały zawarte głównie w art. 106 kkw. Z tego przepisu wynikają ściśle określone prawa dotyczące wykonywania praktyk i korzystania z posług religijnych w więzieniu. Chodzi tu o prawo więźniów do uczestnictwa w nabożeństwach odprawianych w zakładzie karnym, słuchania tych nabożeństw w środkach przekazu, posiadania przedmiotów kultu religijnego, uczestnictwa w nauczaniu religii, działalności charytatywnej i społecznej związków wyznaniowych oraz spotkań indywidualnych z duchownym. Właśnie porównanie uprawnień określonych w RM i ERW z 1987 r. i 2006 r. (choć i te różnią się między sobą) z katalogiem praw określonych w art. 106 kkw, stanowić będzie zasadniczą oś niniejszych rozważań.

I. OGÓLNE ZAŁOŻENIA REGUL MINIMALNYCH I EUROPEJSKICH REGUL WIĘZIENNYCH

Reguły Minimalne to niewątpliwie wzorzec Narodów Zjednoczonych w zakresie praworządnego postępowania wobec więźniów. Europejskie Reguły Więzienne przedmiotowo odnoszą się do tych samych zagadnień, ale są propozycją adresowaną do państw europejskich. Obie wytyczne wywodzą się ze wspólnego pnia założeń ideowych XIX w. kongresów penitencjarnych³.

Analizując założenia RM należy stwierdzić, że użycie przez Narody Zjednoczone określenia „minimum” wskazywać może na to, że stosowanie innych niż zalecane rozwiązań będzie pogwałceniem podstawo-

³ Idea utworzenia międzynarodowych norm wzorcowych dla stanowiących i stosujących prawo penitencjarne zrodziła się na I Kongresie penitencjarnym w Sztokholmie w 1878 r. i kontynuowana była na następnym kongresie w Rzymie w 1885 r. Propozycje te były przedmiotem zainteresowania Ligi Narodów, jednak dopiero Narody Zjednoczone przygotowały rezolucję wzorcową. Reguły opracowano w 1949 r. i po poprawkach wprowadzono je 30 sierpnia 1955 r. na I Kongresie Narodów Zjednoczonych w sprawie Zapobiegania Przystępczości i Postępowania z Przystępcami. Rada Społeczno-Gospodarcza ONZ 31 lipca 1957 r. rezolucją 663 CI(XXIV) zatwierdziła Wzorcowe Reguły Minimum Postępowania z Więźniami. Zob. J. Górny, *Rola międzynarodowych kongresów penitencjarnych w rozwoju teorii i praktyki wykonania kary*, Warszawa 1980, s. 124 n.

wych praw więźniów w trakcie odbywania przez nich kary pozbawienia wolności. Począwszy od 1976 r., a więc od rezolucji nr 1993 (LX) zalecono państwowym członkowskim Narodów Zjednoczonych upowszechnianie procedur zawartych w RM z jednoczesną koniecznością cyklicznego przedstawiania sprawozdań z ich stosowania. W 1984 r. Rada Społeczno-Gospodarcza Narodów Zjednoczonych w rezolucji 1984/74 uchwaliła procedurę skutecznego wprowadzania w życie RM przygotowując pakiet trzynastu uchwalonych postępowania. Generalnie istota RM polega na tym, że państwa, które podpisały tę rezolucję, przyjęły na siebie obowiązek przestrzegania norm tam zawartych i cyklicznego (co pięć lat) przedstawiania sprawozdań ze stanu zgodności własnego systemu penitencjarnego z treścią norm zawartych w RM⁴.

RM składają się z 95 postanowień. W pierwszej części znajdują się ogólne normy postępowania z więźniami, a w drugiej - dotyczące specjalnych kategorii więźniów. Pierwsza część RM odnosi się do zarządzania zakładami penitencjarnymi i dotyczy wszystkich kategorii więźniów. W drugiej części znalazły się kwestie regulujące zasady postępowania wobec poszczególnych kategorii więźniów. RM odnoszą się kolejno do następujących szczegółowych zagadnień: księga główna, rozdzielenie kategorii, pomieszczenia więzienne, higiena osobista, odzież i pościel, wyżywienie, gimnastyka i sport, opieka medyczna, dyscyplina i karanie, środki przymusu, skargi, kontakt ze światem zewnętrznym, biblioteka, religia, przechowywanie mienia więźniów, zawiadomienie o śmierci, chorobie i transporcie, przenoszenie więźniów, personel więzienny i inspekcja. W drugiej części RM wyróżniono kategorię więźniów specjalnych, do których zaliczono, więźniów karnych, więźniów psychicznie chorych oraz z zaburzeniami psychicznymi, osoby zatrzymane tymczasowo, więźniów śledczych, więźniów prawa cywilnego i osoby aresztowane i uwięzione bez przedstawienia im zarzutu. Zalecenia zastosowane w RM wyrażone są bardzo ogólnie i od samego początku określają niezbędne minimum

⁴ Zob. M. Płatek, *Europejskie Reguły Więzienne a polskie prawo i praktyka penitencjarna*, „Studia Iuridica” 1997, t. XXIV, s. 169.

uprawnień więźniów oraz minimum wymagań wobec administracji penitencjarnej⁵.

Natomiast geneza ERW związana była z potrzebą zmodyfikowania na sposób europejski RM, z uwzględnieniem zmian społeczno-gospodarczych w Europie powstałych po zakończeniu II wojny światowej. Niewątpliwie wpływ na kształt zaproponowanych zmian miał rozwój takich dyscyplin naukowych, jak: kryminologia, penologia i penitencjarystyka, reprezentowanych zwłaszcza przez skandynawskich i holenderskich naukowców. Pojawiła się wówczas koncepcja tworzenia polityki wykonania kary w społeczeństwie otwartym⁶. Stąd też Komitet Ministrów Rady Europy 12 lutego 1987 r. podczas 404 posiedzenia Delegatów Ministrów przyjął zalecenia R(87)3 dla państw członkowskich. Aneks do tego zalecenia stały się właśnie ERW. Odtąd śmiało można mówić o nowej filozofii wykonywania kary więzienia i nowych celach stawianych przed administracją penitencjarną⁷.

Europejskie Reguły Więzienne (1987) składają się ze stu reguł podzielonych na pięć części. Na wstępie określono podstawę interpretacji reguł i oparcie ich na zasadzie humanitaryzmu, moralności, sprawiedliwości i szacunku dla ludzkiej godności⁸. W pierwszej części ERW (1987) znalazły się podstawowe zasady dotyczące wykonywania kary pozbawienia wolności, druga część zaś obejmowała zagadnienia zarządzania instytucjami więziennymi (opieka medyczna, opieka religijna i moralna, karanie i skargi). W kolejnej części ERW odnosiły się do zagadnień personelu więziennego, a w następnej do sposobów i środków realizacji celów wykonywania kary więzienia (edukacja, praca, sport i rekreacja). Na nowo określały cele wykonywania kary pozbawienia wolności, które można sprowadzić do stworzenia w więzieniu takich warunków życia, aby nie były one gorsze od przeciętnych

⁵ Zob. także, *Labirynt więziennych stereotypów (znaczenie Reguł Minimalnych Postępowania z Więźniami i Europejskich Reguł Więziennych dla procesu normalizacji)*, w: *Między autonomią a kontrolą*, red. A. Kojder, J. Kwaśniewski, Warszawa 1992, s. 152 n.

⁶ Zob. H. Gonsa, *The Organisation of Imprisonment, the Treatment of Prisoners and the Preparation of Prisoners for Release*, "Prison Information Bulletin" 1992, nr 16, s. 13-19.

⁷ Zob. K. Neale, *The European Prison Rules: Context, Philosophy and Issues*, "Prison Information Bulletin" 1992, nr. 16, s. 4-6.

⁸ Zob. M. Środa, *Idea godności*, „Palestra” 1994, nr 7-8, s. 156 n.

warunków życia w społeczeństwie wolnościowym. Zasada ta wynikała wprost z reguły 65 i nazywana była „normalizacją”, pojęciem służącym eliminacji nadmiernych obostrzeń wynikających z faktu pozbawienia wolności. Pobyt w więzieniu sam w sobie stanowi przecież wyjątkową dolegliwość dla osoby skazanej, stąd też należy bezwzględnie eliminować dodatkowe obostrzenia poza tymi, które wynikają z potrzeby utrzymania porządku w zakładzie i klasyfikacji więźniów⁹.

Pierwotna wersja ERW (1987) w istotny sposób została zmieniona w 2006 r. na podstawie Rekomendacji Rec (2006)2 Komitetu Ministrów państw członkowskich Rady Europy w sprawie Europejskich Reguł Więziennych przyjętej przez Komitet Ministrów 11 stycznia 2006 r. na 952 posiedzeniu delegatów. Rada Europy stwierdziła wprost, że Rekomendację nr 87(3) z 1987 r. zastępują zalecenia Rec (2006)2. Stąd też Rada Europy, dokonując rozszerzenia wytycznych zawartych w ERW, uwzględniła zmieniającą się wciąż rzeczywistość więzienną (problematyka AIDS, chorób zakaźnych, przeludnienia i edukacji więziennej) oraz doświadczenia wynikające z orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i zaleceń Komitetu Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu i Poniżającemu Traktowaniu lub Karaniu¹⁰.

W pierwszej części ERW (2006) dotyczą podstawowych zasad i zakresu stosowania niniejszych reguł. W drugiej części znajdują się kwestie dotyczące warunków osadzania (przyjęcia, zakwaterowania, higieny, żywienia, porad prawnych, kontaktów ze światem zewnętrznym, rygorów więziennych, pracy, edukacji, wolności myśli, sumienia i wyznania, mienia więźniów, dzieci, kobiet, nieletnich, cudzoziemców oraz mniejszości etnicznych i językowych). Trzecia część ERW poświęcona jest kwestiom opieki zdrowotnej więźniów, czwarta - porządkowi i bezpieczeństwu w zakładach karnych, piąta dotyczy personelu więziennego, zaś szósta - kontroli ze strony instytucji niezależnych.

⁹ Zob. H. Tulkens, *The Concept of Treatment in the European Prison Rules*, "Prison Information Bulletin" 1998, nr 11, s. 8-17.

¹⁰ Zob. M. A. Nowicki, *Wokół konwencji*, s. 111.

W siódmej części ERW odnoszą się do kategorii więźniów śledczych, a w ósmej - skazanych¹¹.

Z powyższego zestawienia treści ERW (2006) w stosunku do wytycznych zawartych w ERW (1987), widać istotną zmianę w zakresie kontroli nad wykonywaniem kary pozbawienia wolności przez wprowadzenie monitoringu ze strony organizacji pozarządowych¹². Nowością jest także ochrona interesów cudzoziemców oraz przedstawicieli mniejszości etnicznych i językowych oraz możliwość uzyskania przez więźniów porad prawnych¹³.

Generalnie ERW zalecają nie tylko potrzebę uwzględnienia szacunku więźnia dla samego siebie, ale zwracają też uwagę na konieczność podtrzymania zdrowia, rozwijania poczucia odpowiedzialności i pozyskania umiejętności samodzielnego funkcjonowania i postępowania w zgodzie z prawem¹⁴.

Stosowanie reguł w ERW powinno odbywać się w sposób bezstronny, pozbawiony wszelkiej dyskryminacji, z respektem dla wierzeń religijnych i nakazów etyczno-moralnych. Zapewnieniu właściwego stosowania ERW sprzyja instytucja regularnych inspekcji zakładów karnych wykonywana przez właściwych inspektorów więziennych, pozwalająca na wprowadzenie obiektywnej oceny przez niezależnych od więziennej administracji ekspertów¹⁵.

Porównując główne założenia RM i ERW, należy zwrócić uwagę na fakt podkreślenia w ERW konieczności poszanowania godności ludzkiej osoby pozbawionej wolności. Co prawda w RM również chodzi o ochronę godności osoby ludzkiej, ale wyraźnie nie wykorzystuje się tego pojęcia. Ta istotna jakościowo różnica przemawia na korzyść ERW nazwanych częstokroć „zmodyfikowaną formą RM”. Poza tym

¹¹ Zob. F. Dünkel, A. Baechtold, D. van Zyl-Smit, *Europejskie reguły wykonywania sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych*, „Archiwum Kryminologii” 2009, t. XXXI, s. 35.

¹² Zob. A. Grabowski, *Europejskie Reguły Więzienne*, Kalisz 2008, s. 19.

¹³ Zob. M. Płatek, *Europejskie Reguły Więzienne z 11 stycznia 2006 r.*, w: *Wybór orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach polskich*, t. I, Biuro Informacji Rady Europy, „Biuletyn” 2008, nr 1, s. 5-26.

¹⁴ Zob. M. A. Nowicki, *Wokół konwencji*, s. 113.

¹⁵ Zob. A. Grabowski, *Europejskie Reguły*, s. 29.

ostatecznym celem wyraźnie określonym w RM jest resocjalizacja, podczas gdy ERW ostatecznie nawiązują do koncepcji normalizacji¹⁶.

II. WOLNOŚĆ SUMIENIA I RELIGII WIĘZNIÓW WEDŁUG REGUŁ MINIMALNYCH I EUROPEJSKICH REGUŁ WIĘZIENNYCH

Prawo osadzonych do praktyk religijnych zapisano wyraźnie w regule 41 i 42 RM¹⁷. Reguły w kwestii duszpasterstwa więziennego postulują ustanowienie lub dopuszczenie osoby będącej kanonicznie uprawnionym przedstawicielem określonego wyznania. Dotyczy to zakładów, w których przebywa wystarczająca liczba więźniów tego samego wyznania. Taka idea wydaje się być słuszną, jakkolwiek jej realizacja może nastroczać określone trudności interpretacyjne. Te zaś mogą dotyczyć kwestii rozumienia użytych pojęć: „ustanowienia” lub „dopuszczenia”. Pierwszy termin oznaczać może zatrudnienie osoby posiadającej odpowiednie kwalifikacje, np. na podstawie umowy o pracę, umowy zlecenia lub o dzieło. „Dopuszczenie” zaś można traktować jako mniej

¹⁶ M. Płatek słusznie uważa, że pojęcie „normalizacja” nie pojawia się *expressis verbis* w żadnej z reguł tworzących ERW (1987), natomiast może być wyprowadzone z całości unormowań tam zawartych. Wynika z nich jednocześnie wniosek, że resocjalizacja nie powinna być już traktowana w kategoriach obowiązku, a raczej uprawnienia więźniów. Stąd też administracja penitencjarna powinna zaproponować skazanym przyjęcie indywidualnego programu oddziaływań penitencjarnych i realizować go po uzyskaniu zgody ze strony zainteresowanego więźnia. Zob. *Europejskie Reguły a polskie prawo*, s. 175.

¹⁷ Reguła 41 (I): „W zakładzie, w którym przebywa wystarczająca liczba więźniów tego samego wyznania ustanawia się lub dopuszcza kanonicznie uprawnionego przedstawiciela tego wyznania. O ile usprawiedliwia to liczba więźniów i o ile pozwalają na to warunki, powinno się ustanowić lub dopuścić tego przedstawiciela w wymiarze czasu odpowiadającym pełnemu etatowi”; (II): „Kanonicznie uprawnionemu przedstawicielowi ustanowionemu lub dopuszczonemu zgodnie z ust. 1 umożliwia się odprawianie nabożeństw oraz składanie na osobności więźniom wizyt duszpasterskich w wymaganych przez daną religię przypadkach. Żadnemu więźniowi nie odmówi się dostępu do kanonicznie uprawnionego przedstawiciela jakiegokolwiek religii. Z drugiej strony, jeśli jakiś więzień sprzeciwi się wizycie przedstawiciela jakiejś religii, jego postawa będzie w pełni respektowana.” Reguła 42: „Każdemu więźniowi zezwala się, na ile jest to możliwe, na zaspokojenie jego potrzeb życia religijnego przez uczestnictwo w nabożeństwach organizowanych w zakładzie oraz na posiadanie religijnych książek dogmatycznych i pouczających w zakresie jego wyznania”. Zob. *Archiwum Kryminologii*, 1990, t. XXVI, s. 277 n.

sformalizowaną konstrukcję prawną, np. zezwolenia jednorazowego lub terminowego. Kolejna wątpliwość dotyczy rozumienia znaczenia terminu „wystarczająca liczba” w przypadku więźniów tego samego wyznania. Na przykład przepisy wykonawcze okresu międzywojennego w Polsce wprost określały taką liczbę i ustanawiały jeden etat kapelański na stu wyznawców tej samej religii¹⁸. Przyjęcie tej koncepcji w dzisiejszych realiach może być niewystarczające. W skrajnych przypadkach mogłoby to doprowadzić do modelu tworzenia jednorodnych pod względem wyznaniowym więzień albo w przeciwnym razie - do nieuwzględnienia praw tych więźniów, których liczba w danym więzieniu według kryterium wyznaniowego byłaby niewystarczająca. Wypracowanie kompromisu powinno respektować przede wszystkim uwarunkowania konkretnego systemu penitencjarnego i różnic na tle konfesyjnym. Natomiast wątpliwości nie powinny pojawiać się podczas rozstrzygania znaczenia użytego terminu: „kanonicznie uprawnionego przedstawiciela danego wyznania”, gdyż stosowne przepisy wewnętrzne danego związku religijnego z reguły definiują to pojęcie. RM stoją na stanowisku zapewnienia optymalnego, tj. pełnoetatowego, zatrudnienia ustanowionego lub dopuszczonego przedstawiciela religijnego do pracy w więzieniu. Wykonywanie zadań w pełnym wymiarze czasu pracy pozwala na zagwarantowanie stabilności pracowniczej i zapewnienie uprawnień religijnych więźniów w związku ze stałą obecnością przedstawicieli religijnych¹⁹.

RM rozmyślnie nie używają określenia „kapelana”, aby nie zawęzić podmiotowo kręgu osób uprawnionych do wykonywania czynności religijnych na rzecz więźniów. Stąd też powszechnie stosowaną praktyką jest udział w duszpasterstwie osób świeckich traktowanych w kategorii przedstawicieli kanonicznych działających na podstawie misji kanonicznej rozumianej szerzej, niż wynika to z brzmienia przepisów Kodeksu Prawa Kanonicznego. Kanonicznie uprawnionym przedstawicielom umożliwia się także odprawianie nabożeństw.

¹⁸ Zob. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego, Dz. U. Nr 71, poz. 577.

¹⁹ Zob. J. Nikołajew, *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Lublin 2012, s. 207-208.

Znaczenie terminu „nabożeństwo” należy interpretować przez pryzmat przepisów wewnętrznych danego związku religijnego. Przyjęcie potocznego znaczenia terminu nabożeństwa wydaje się być nadużyciem terminologicznym. Ponadto uprawnieni kanonicznie przedstawiciele mogą składać więźniom wizyty. Zastrzega się jednak, że dotyczy to sytuacji wymaganych przez daną religię i na osobności. Także jako zasadę generalną należy traktować prawo dostępu więźniów do swoich przedstawicieli religijnych, a odmowę takiego dostępu – jako niedopuszczalną. Sprzeciw więźnia w materii wizyty powinien być uszanowany w sposób bezwzględny²⁰.

Zaspakajanie potrzeb religijnych więźniów według RM to uczestnictwo w nabożeństwach organizowanych w zakładzie i posiadanie religijnych książek dogmatycznych i pouczających w zakresie ich wyznania. Reguły Minimalne nie odnoszą się wcale do innych przedmiotów kultu religijnego, poza literaturą religijną, co w istocie prowadzi do ograniczenia praw religijnych więźniów. Należy przy tym uwzględnić, że praktykowanie religijne często wymaga wykorzystania określonych przedmiotów kultu, w przeciwnym razie taka praktyka nie jest swobodna²¹.

Natomiast w kwestii organizacji nabożeństw w zakładzie słuszną koncepcją jest konieczność tworzenia specjalnych miejsc ich odprawiania. Wtórą, aczkolwiek ważną, sprawą pozostaje zagadnienie wyposażenia tych pomieszczeń. W praktyce obowiązek ten spoczywa na określonych związkach wyznaniowych, które w tym zakresie mają możliwość współdziałania z administracją więzienną²².

Z analizy wytycznych zawartych w RM widoczny jest brak uwzględnienia praw religijnych więźniów w zakresie wyżywienia religijnego, możliwości rytualnych obmyć oraz wyznaczenia miejsc kultu religijnego. Braków tych nie rekompensuje nawet przyjęcie posługi duszpasterskiej jako środka realizacji celu wykonywania kary pozbaw-

²⁰ Zob. J. Sikorski, *Duszpasterstwo więzienne*, w: *Duszpasterstwo specjalne*, red. R. Kamiński, B. Drózdź, Lublin 1998, s. 301.

²¹ Zob. Z. Lasocik, *Praktyki religijne więźniów*, Warszawa 1993, s. 46.

²² Zob. J. Nikolajew, *Kaplice więzienne na Lubelszczyźnie*, w: *Kryminologiczne i penitencjarne aspekty wykonywania kary pozbawienia wolności*, red. M. Kuć, Lublin 2008, s. 229.

wienia wolności w duchu szacunku wobec więźniów i rozwijania ich odpowiedzialności²³.

Europejskie Reguły Więzienne (1987) używają pojęcia „kanonicznie uprawnionego przedstawiciela religii lub wyznania”. Wyodrębniają także możliwość ustanowienia lub dopuszczenia takiego przedstawiciela religijnego do pracy duszpasterskiej z więźniami. Użycie określenia „kanonicznie uprawnionego przedstawiciela” wyłącza jednak możliwość sprawowania posługi religijnej przez osoby nieposiadające żadnych kwalifikacji formalnych. Natomiast z pewnością możliwe jest sprawowanie funkcji duszpasterskiej przez osoby świeckie uprawnione do tego przez właściwe władze religijne²⁴.

Także ERW (1987) w dwóch regułach odnoszą się do kwestii posiadania głównie książek o tematyce religijnej. W jednej regule użyto pojęcia „posiadania religijnych książek dogmatycznych i pouczających z zakresu jego wyznania”, a w drugiej – mowa była o „posiadaniu niezbędnych książek i wydawnictw zaspakajających potrzeby życia religijnego, duchowego i moralnego”. Z analizy ERW (1987) wynika także zalecenie nr 77 związane z edukacją religijną więźniów, że ta nie może odbywać się bez odpowiedniej literatury. Właściwa literatura faktycznie stanowi bowiem podstawowe narzędzie zdobywania i utrzymywania wiedzy nie tylko z zakresu religii, ale i spraw duchowych, a także w szerokim rozumieniu – moralnych. Wykonanie tego uprawnienia umożliwia osadzonym praktykowanie religijne, a w sytuacji osób poszukujących wiary staranie się o pomoc w realizacji prawa do kształtowania własnego światopoglądu²⁵.

Dopiero ERW (reguły 46 i 47) podejmują próbę sanacji braku niektórych wytycznych, które nie znalazły się w RM²⁶. Na przykład

²³ Zob. S. Meler, *Prawo więźniów do wolności religijnej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2003, nr 38-39, s. 49.

²⁴ W polskiej praktyce penitencjarnej kapelani prawosławni korzystają niekiedy z pomocy swoich żon i dzieci, zwłaszcza w czasie wykonywania liturgicznego śpiewu (zob. J. Nikolajew, *Wolność sumienia*, s. 216-217).

²⁵ Literatura religijna w więzieniu powinna uzupełniać pozycje popularno-naukowe w celu całościowego zrozumienia rzeczywistości otaczającej więźniów (zob. M. Kuć, M. Gałązka, *Prawo karne wykonawcze*, Warszawa 2009, s. 139).

²⁶ Reguła 46 ERW (1987) „Każdemu więźniowi umożliwia się, tak dalece jak to jest wykonalne, zaspakajanie potrzeb religijnych, duchowych i moralnych przez uczestnictwo

ERW (1987) wyraźnie odnoszą się do konieczności zapewnienia (w miarę możliwości przygotowania) więziennych posiłków według wymogów religijnych i kulturowych. Ma to szczególne znaczenie nie tylko w przypadku, np. wyznawców religii mojżeszowej lub muzułmańskiej, ale także dla osób stosujących określone kulturowo diety²⁷.

Jednak ERW (1987) nie podejmują zagadnień dotyczących obmyć religijnych i kaplic, co wskazywać może na fakt, że wytyczne te są faktycznym powtórzeniem zaleceń wynikających z RM. W istocie ERW (1987) nie wnoszą nowych rozwiązań co do definiowania zaspakajania potrzeb religijnych więźniów, dalej traktując je w kategoriach spotkań i możliwości posiadania literatury religijnej. Podobnie rzecz ma się z osobami będącymi kanonicznie uprawnionymi przedstawicielami wyznania, co do możliwości zatrudnienia ich na pełnym etacie. Podobieństwa rozstrzygnięć zawartych w ERW i RM dotyczą także składania wizyt duszpasterskich na osobności i sprzeciwu w tej materii zainteresowanych więźniów. Natomiast nowością zaproponowaną w rozwiązaniach ERW jest określenie wykonywanych posług religijnych przez kanonicznie uprawnionych przedstawicieli religijnych na zasadzie regularności²⁸.

Wytyczne zawarte w regule 29 ERW (2006)²⁹ niewiele różnią się od zaleceń wydanych w 1987 r. Jako zasadę przyjęto wyraźnie sformuło-

w posługach lub spotkaniach organizowanych w zakładzie, a także posiadania wszelkich niezbędnych książek lub literatury³⁰. Reguła 47.1 „W zakładzie, w którym przebywa wystarczająca liczba więźniów tego samego wyznania, ustanawia się oraz zatwierdza uprawnionego przedstawiciela tego wyznania. Jeżeli uzasadnia to liczba więźniów i pozwalają na to warunki, powinno się go zatrudnić na pełnym etacie”. Reguła 47.2 „Uprawnionemu przedstawicielowi ustanowionemu lub uznanemu zgodnie z ust. 1 umożliwiona jest regularne wykonywanie posług religijnych i praktyk oraz składania na osobności wizyt duszpasterskich w wymaganych przez daną religię razach”. Reguła 47.3 „Żadnemu więźniowi nie odmówi się dostępu do uprawnionego przedstawiciela jakiegokolwiek religii. Jeżeli którykolwiek więzień sprzeciwi się wizycie jakiegoś przedstawiciela religijnego, jego wola będzie uszanowana”. Zob. *Archiwum Kryminologii*, 1990, t. XXVI, s. 277 i n.

²⁷ Zob. J. Nikołajew, *Wolność sumienia*, s. 141.

²⁸ Tamże, s. 165.

²⁹ Reguła 29.1 ERW (2006) „Wolność myśli, sumienia i wyznania więźniów jest szanowana”. Reguła 29.2 „Rygor więzienny na tyle, na ile to możliwe, pozwala więźniom na praktykowanie ich religii i wyznań, uczestniczenie w nabożeństwach lub spotkaniach prowadzonych przez zaaprobowanych przedstawicieli tych religii lub wyznań, przyjmom-

wany szacunek dla wolności myśli, sumienia i wyznania. Po raz pierwszy w zaleceniach pojawiło się tak dobitnie podkreślone znaczenie szacunku dla osoby uwięzionej w zakresie realizacji jej praw religijnych, choć wprowadzono także ograniczenia w wykonywaniu praktyk religijnych w zależności od rygorów więziennych. Jednocześnie zdefiniowano praktyki religijne więźniów i sprowadzono je do uczestnictwa w nabożeństwach, spotkaniach prowadzonych przez przedstawicieli religijnych, przyjmowania wizyt i posiadania literatury religijnej. Zakazano także, co już wcześniej stosowano, zmuszania więźniów do praktyk religijnych. Nowością w przyjętych zaleceniach było wprowadzenie pojęcia „zaaprobowanego przedstawiciela religii lub wyznania” (wcześniej stosowano określenie „uprawnionego przedstawiciela religijnego” (ERW 1987), a RM używały zwrotu „kanonicznie uprawnionego przedstawiciela religijnego”). Zmiana ta nie ma charakteru zasadniczego, bowiem w każdym przypadku wymagana była akceptacja (różnie rozumiana) właściwego przełożonego religijnego³⁰.

ERW (2006) pomijają aspekt spotkań religijnych na osobności. Wydaje się jednak, że zamysłem redagujących tekst tych reguł było utrzymanie dotychczasowego charakteru spotkań religijnych. Nieuwzględnienie cechy intymności spotkań religijnych byłoby niewątpliwie przeszkodą w swobodzie praktykowania religijnego³¹.

III. WOLNOŚĆ SUMIENIA I RELIGII SKAZANYCH I TYMCZASOWO ARESZTOWANYCH WEDŁUG KODEKSU KARNEGO WYKONAWCZEGO Z 1997 R.

Kodeks karny wykonawczy nie przewiduje religijnego oddziaływania na więźniów, a tym samym praktykowanie religijne nie może być

wanie wizyt duszpasterskich składanych przez przedstawicieli takich religii i wyznań oraz posiadanie książek lub literatury z zakresu ich religii lub wyznań”. Reguła 29.3 „Więźniowie nie mogą być zmuszani do praktykowania religii lub wyznań, uczestniczenia w nabożeństwach lub przyjmowania wizyt duszpasterskich składanych przez przedstawicieli jakiegokolwiek religii i wyznania” (www.edu.cossw.pl).

³⁰ Zob. J. Nikolajew, *Wolność sumienia*, s. 117.

³¹ Tamże, s. 166.

więźniom narzucane³². Takie właśnie rozwiązanie przyjęto w większości systemów penitencjarnych europejskich i w Stanach Zjednoczonych. Tym niemniej, np. do 1976 r. włoscy więźniowie zobowiązani byli ustawowo do wykonywania praktyk religijnych w izolacji penitencjarnej³³.

Prawo osób pozbawionych wolności do swobodnego wyboru i uzewnętrzniania światopoglądu znalazło wyraźną egzemplifikację w dyspozycji art. 106 kkw. Szczególne uprawnienia osób osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych zostały wymienione również w przepisach określających sytuację prawną poszczególnych związków wyznaniowych³⁴. Konkretnie uprawnienia religijne gwarantowane przez ustawodawcę karno-wykonawczego łączą się ze sobą na zasadzie wynikania. Stąd też na pierwszym miejscu w sposób general-

³² Również w Kodeksie karnym wykonawczym z 1969 r. praktyki religijne więźniów rozumiane były w kategoriach ich uprawnień (zob. Dz. U. Nr 13, poz. 96 z późn. zm.)

³³ Zob. Z. Lasocik, *Praktyki religijne*, s. 112.

³⁴ Chodzi tu o art. 17 Konkordatu z 28 lipca 1993 r. zawartego między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską (Dz. U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318.), art. 32 ustawy z 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 29, poz. 154 z późn. zm.), art. 28 ustawy z 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 66, poz. 287 z późn. zm.), art. 23 ustawy z 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 73, poz. 323 z późn. zm.), art. 20 ustawy z 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 97, poz. 479 z późn. zm.), art. 20 ustawy z 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Chrześcijan Baptystów w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 97, poz. 480 z późn. zm.), art. 17 ustawy z 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Polskokatolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 97, poz. 481 z późn. zm.), art. 18 ustawy z 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 97, poz. 482 z późn. zm.), art. 15 ustawy z 17 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 41, poz. 253 z późn. zm.), art. 15 ustawy z 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 41, poz. 251 z późn. zm.) art. 16 ustawy z 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 41, poz. 252 z późn. zm.), art. 19 ustawy z 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 41, poz. 254 z późn. zm.). Kwestie te zostały unormowane również w art. 2 pkt 2 i art. 4 ustawy z 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (tj. Dz. U. z 2005 r. Nr 231, poz. 1965 z późn. zm.).

ny zapewniono skazanym i tymczasowo aresztowanym wykonywanie praktyk i korzystanie z usług religijnych. Następnie określono konkretne formy realizacji praktyk religijnych. Tu, *in specie* wymienione zostało prawo do bezpośredniego uczestnictwa w nabożeństwach odprawianych w zakładach karnych w dni świąteczne. Dalej konsekwentnie zagwarantowano skazanym, którzy nie mogą bezpośrednio uczestniczyć w nabożeństwach, prawo do bezpośredniego ich słuchania z wykorzystaniem środków masowego przekazu. Kolejne uprawnienia dotyczą posiadania książek, pism, przedmiotów niezbędnych do realizacji praktyk religijnych, a w dalszej kolejności wymieniono prawo do uczestnictwa w nauczaniu religii, udziału w działalności charytatywnej i społecznej Kościoła oraz indywidualnych spotkań z duchownymi Kościoła lub innego związku wyznaniowego, do którego osadzony należy. Konstrukcja uprawnień następujących po sobie wydaje się być przemyślana. Jednak zestawienie uprawnień skazanych i tymczasowo aresztowanych w zakresie praktykowania religijnego ze stosownymi ograniczeniami wolności religijnej, wskazuje na to, że tych ostatnich jest zdecydowanie więcej³⁵.

Należy zaznaczyć, że praktykowanie religijne jest podstawowym prawem religijnym więźniów. Obecnie osoby rozpoczynające odbywanie kary pozbawienia wolności, bądź areszt tymczasowy są informowane o możliwościach praktykowania religii w więzieniu już w pierwszych dniach pobytu. W ramach tzw. rozmowy informacyjnej i później – wstępnej, osadzeni zapoznawani są z zakresem ich uprawnień i obowiązków, a także z porządkiem wewnętrznym w zakresie czasu i miejsca wykonywania praktyk religijnych i usług³⁶.

Prawo do wykonywania niektórych praktyk religijnych jest ściśle powiązane z prawem do korzystania z usług religijnych, które –

³⁵ Zob. J. Nikołajew, *Wolność sumienia*, s. 138.

³⁶ Rozmowę informacyjną przeprowadza z osadzonym ten funkcjonariusz Służby Więziennej, który jako pierwszy ma z nim kontakt w oddziale mieszkalnym (jest to najczęściej oddziałowy lub wychowawca dyżurny). Natomiast rozmowę wstępną powinien odbyć z wychowawcą właściwego oddziału. Obydwie rozmowy są dokumentowane w aktach osobowych osadzonego (zob. § 2 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z 14 sierpnia 2003 r. w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz. U. Nr 151, poz. 1468).

zgodnie z art. 106 kkw – zostało wyraźnie zapewnione osadzonym w zakładach karnych i aresztach śledczych. Umieszczenie tego prawa w katalogu uprawnień gwarantowanych więźniom stanowi logiczną konsekwencję generalnych gwarancji zawartych w Konstytucji RP oraz aktach prawa międzynarodowego. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że o prawie do korzystania z posług religijnych nie mówią one w sposób wyraźny. Zapewniają natomiast prawo do uczestniczenia w obrzędach religijnych³⁷, co stanowi swego rodzaju ekwiwalent tego prawa. Ustrojodawca zapewnił ponadto prawo do korzystania z pomocy religijnej bez względu na miejsce przebywania (art. 53 ust. 2)³⁸.

Generalnie trzeba zaznaczyć, że posługi religijne z udziałem więźniów mogą mieć charakter sakramentalny (w przypadku tych religii, które uznają sakramenty). W każdym razie korzystanie z tego prawa wymaga spotkania z duchownym (lub inną osobą wyznaczoną do ich reprezentowania). Więźniowie wyznania rzymskokatolickiego, których przewaga w więzieniach polskich jest zdecydowana w warunkach izolacji najczęściej korzystają z Sakramentu Pokuty i Eucharystii. W praktyce gwarantuje się im możliwość spowiedzi nie tylko przy okazji świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy, ale także bezpośrednio przed lub po Eucharystii sprawowanej w więzieniu. Więźniowie katolicy korzystają też bez istotnych ograniczeń z Sakramentu Małżeństwa, Chrztu, Bierzmowania i Namaszczenia Chorych. Oprócz tego w posłudze więziennej wykorzystywane są także sakramentalia. Jednak w przypadku dostępu osadzonych do przyjęcia sakramentu kapłaństwa pojawiają się trudne do pokonania przeszkody kanoniczne. Na przykład zgodnie z kanonem 1029 KPK święcenia diakonatu lub prezbiteratu może przyjąć osoba o odpowiedniej opinii i moral-

³⁷ Więźniowie nie mogą być gorzej traktowani niż inni obywatele poza przypadkami uzasadniającymi specyfikę warunków izolacji. Równość konstytucyjna wiąże się, m.in. z dostępem do praktyk religijnych, uprawnień co do kontaktu z duchownym, uczestnictwem we właściwych nabożeństwach i posiadaniem przedmiotów kultu religijnego, a ograniczenia ze strony władz więziennych muszą być bezwzględnie uzasadnione (zob. M. Kuć, M. Gałązka, *Prawo karne*, s. 150-151).

³⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483, z późn. zm.)

ności. W sytuacji więźniów, zwłaszcza tych prawomocnie skazanych, przesłanka ta może być spełniona tylko w sytuacjach wyjątkowych³⁹.

Wykonywanie posług religijnych łączy się nierozdzielnie z wyznaczeniem odpowiednich miejsc kultu religijnego. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych, wskazując miejsca sprawowania nabożeństw dla osadzonych, wymienia kaplice, inne odpowiednio przystosowane do tego celu pomieszczenia oraz miejsca wewnątrz więzienia przeznaczone do tego zgodnie z porządkiem wewnętrznym⁴⁰. Według KPK „kaplica” to „miejsce przeznaczone za zezwoleniem ordynariusza do sprawowania kultu Bożego dla pożytku jakiejś wspólnoty lub grupy wiernych, którzy się w nim zbierają, do którego za zgodą kompetentnego przełożonego mogą przychodzić także inni wierni”⁴¹. Zgodnie z prawem kanonicznym pomieszczenie kaplicy powinno być zarezerwowane dla kultu bożego. W realiach polskich, ze względu na przeludnienie więzień, jest to jednak trudne do zrealizowania. Niejednokrotnie nabożeństwa odprowadzane są w pomieszczeniach, które w innych godzinach są wykorzystywane do celów kulturalnych, rekreacyjnych, a nawet sportowych. Zgodnie z cytowanym wyżej rozporządzeniem miejsca te mają być „odpowiednio przystosowane” do odbywania w nich nabożeństw i spotkań o charakterze religijnym. Nie zdefiniowano jednak, na czym ma polegać „odpowiedniość przystosowania” tych pomieszczeń, czyli jakie elementy wyposażenia powinny w nich się znaleźć. W konsekwencji, pomieszczenia przeznaczone do celów kultowych w różnych więzieniach są wyposażane niejednolicie⁴².

³⁹ Zob. T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II. Tom II. Lud Boży, jego nauczanie i uświęcenie*, Olsztyn 1986, s. 101.

⁴⁰ Dz. U. Nr 159, poz. 1546.

⁴¹ Kan. 1223 KPK.

⁴² W tym miejscu warto zwrócić uwagę na praktykę realizowaną w szwedzkim systemie penitencjarnym. Na przykład kaplica w szwedzkim Kumla wygląda raczej jak świetlica albo miejsce spotkań dyskusyjnych. Brak w niej krzyża, co tłumaczy się również dostępnością tego pomieszczenia dla wyznawców religii niechrześcijańskich. Miejsce ołtarza zastępuje prosty stół z biblią, świecami i kwiatami. Gołąb umieszczony centralnie w witrażu według zamysłu projektantów nosić ma w sobie cechy uniwersalne dla wyznawców różnych religii. W związku jednak z niską frekwencją w trakcie nabożeństw kaplice wykorzystywane są jako

Spornym zagadnieniem może być kwestia budowy i wyposażenia kaplic więziennych. Generalnie przyjmuje się, że obowiązek utworzenia kaplicy spoczywa na administracji penitencjarnej, a jej wyposażeniem zajmują się wspólnie administracja penitencjarna i parafia, na terenie której znajduje się więzienie. Brak unormowań w tym względzie utrudnia wypracowanie jednolitego wzorca postępowania⁴³.

Kolejne uprawnienie religijne więźniów dotyczy prawa słuchania nabożeństw religijnych, co w praktyce nie nastęrcza trudności, ale trzeba jednak podkreślić, że formalne ograniczenie omawianego uprawnienia do „słuchania” nabożeństw w praktyce nie oznacza niemożliwości ich odbioru z wykorzystaniem innych sposobów przekazywania informacji. W praktyce więźniowie dysponują zarówno odbiornikami telewizyjnymi jak i radiowymi i w zasadzie swobodnie decydują o ich wykorzystaniu. Jeszcze inną formą słuchania przez osadzonych nabożeństw pozostaje transmisja za pomocą radiowęzła wewnątrzzakładowego. Umożliwia się wówczas przekaz zarówno audycji radiowych, telewizyjnych, jak i nabożeństw odprawianych w jednym miejscu w więzieniu, a przekazywanych do cel mieszkalnych za pomocą głośników radiowęzłowych lub telewizji wewnętrznej⁴⁴.

Możliwość posiadania przez więźniów przedmiotów i literatury religijnej to uprawnienie niebudzące kontrowersji w kontekście realizacji praw religijnych. Tym niemniej niejasności wynikające z konstrukcji art. 106 kkw wiązać się mogą z wyjaśnieniem tego, co jest lub może być „niezbędne”. Przyjęcie takiej klauzuli generalnej, zamiast precyzyjnego określenia, stanowić może źródło nadużyć przez osoby osadzone i duchownych, jak również władze administracyjne

pomieszczenia teatralne i koncertowe. Zob. M. Badowska-Hodyr, *Duszpasterstwo więzienne w polskiej i szwedzkiej rzeczywistości penitencjarnej*, w: *Duszpasterstwo więzienne w pracy penitencjarnej*, red. J. Świtka, M. Kuć, Lublin 2007, s. 100.

⁴³ Z badań ankietowych autora wynika, że 62% katolickich kaplic więziennych wyposażonych zostało przez stronę kościelną (chodzi głównie o utensylia i paramenty liturgiczne).

⁴⁴ Wszystkie zakłady karne i areszty śledcze w Polsce wyposażono w sieć radiowęzłową obsługiwana przez samych osadzonych. Przekaz radiowęzłowy jest najbardziej spopularyzowaną formą kontaktu administracji penitencjarnej z osadzonymi i korzystając z niego także kapelani więzienni przygotowujący audycje o charakterze religijnym (zob. M. Kuć, M. Gałązka, *Prawo karne*, s. 139).

więzienia. Wykazanie cechy niezbędności posiadania w celu praktykowania religijnego określonych przedmiotów ciąży niewątpliwie na osobie posiadającej lub ubiegającej się o posiadanie określonego przedmiotu, czyli na wnioskodawcy. Wątpliwości nie będą pojawiać w sytuacji takich przedmiotów jak Biblia, Koran czy modlitewniki. Uznane są one w tradycji religijnej jak i historycznej, i rozpoznawane jako typowe dla właściwego praktykowania religii, także w środowisku więziennym. Kontrowersje może jednak wzbudzać prawo do posiadania innych przedmiotów mających wymowę religijną. Generalnie rzecz ujmując, można jednak stwierdzić, że ewentualne ograniczenia mogą być wprowadzane jedynie w sytuacjach wyjątkowych, a zakaz noszenia bądź eksponowania symboli religijnych, bez odpowiedniego uzasadnienia, jest decyzją arbitralną i narusza wolność religii⁴⁵.

Należy też pamiętać, że korzystanie przez osadzonych z przedmiotów niezbędnych dla celów religijnych nie może być niezgodne z ich przeznaczeniem⁴⁶. Jednak zezwolenia indywidualne i uprawnienia wynikające z ustaleń porządków wewnętrznych, mimo limityzacji, co do ilości i wielkości tych przedmiotów, nie podlegają innym formom kontroli. Nikt nie może „rozliczać” osadzonego z częstotliwości czytania Biblii, efektywnej modlitwy w oparciu o modlitewniki, a w konsekwencji cofać lub ograniczać prawa do posiadania przedmiotów religij-

⁴⁵ Decyzja Europejskiej Komisji Praw Człowieka w sprawie X p-ko Zjednoczonemu Królestwu z 12 marca 1981 r., skarga nr 8160/78, DR 22/27, Decyzja Europejskiej Komisji Praw Człowieka w sprawie Knudsen p-ko Norwegii z 8 marca 1985, skarga nr 11045/84, DR 42/247.

⁴⁶ Europejska Komisja Praw Człowieka zajmowała się skargą skazanego, któremu władze więzienne odebrały książki poświęcone sztuce wojennej i technikom samoobrony. Skarżący twierdził, że decyzja administracji penitencjarnej w tym zakresie narusza jego prawo do wolności myśli, sumienia i religii wynikające z art. 9 Konwencji. Komisja uznała jednak, że decyzja władz więziennych była słuszna i oparta na ochronie praw i wolności innych osób (decyzja Europejskiej Komisji Praw Człowieka w sprawie X p-ko Zjednoczonemu Królestwu z 18 maja 1976 r., skarga nr 6886/75, DR 5/100). Z kolei austriacki Trybunał Konstytucyjny uznał, że zakazanie więźniowi korzystania z przedmiotów kultu zgodnie z ich przeznaczeniem jest naruszeniem praw więźnia. Zob. W. Johann, B. Lewaszkiwicz-Petrykowska, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status jednostki*, „Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego” 1999 (nr specjalny), s. 28.

nych i korzystania z nich⁴⁷. Nie można także zaakceptować rozwiązania, zgodnie z którym przedmioty te znajdować mogłyby się w innym miejscu niż cela mieszkalna (np. kaplica lub inne miejsce spotkań o charakterze religijnym). Nie do przyjęcia byłoby także deponowanie przedmiotów kultu religijnego w innym, zamkniętym miejscu z założeniem, że byłyby udostępniane jedynie na czas praktykowania religijnego. Ograniczono by w ten sposób, a w konsekwencji niezrealizowane byłoby prawo do dysponowania nimi w sposób swobodny⁴⁸.

Niejasności mogą pojawiać się w praktyce penitencjarnej w zakresie nauczania religijnego jako formy praktykowania religijnego więźniów. Przyjęcie unormowania, zgodnie z którym więzień ma prawo do uczestniczenia w nauczaniu religii prowadzonym w zakładzie karnym, zakłada istnienie odpowiednio zorganizowanej nauki religii. Przepis nie określa natomiast formy tego nauczania, a w szczególności nie precyzuje, czy powinno się ono odbywać w ramach szkolnych lekcji religii. Nie wskazuje również, kto odpowiada za organizację nauczania religii prowadzonego poza zajęciami szkolnymi. Wydaje się, że w każdym przypadku zapewnienie właściwych warunków logistycznych obciąża administrację więzień, a przygotowanie odpowiednich programów oraz zapewnienie kadry stanowi obowiązek Kościołów i innych związków wyznaniowych⁴⁹.

Z kolei możliwość uczestniczenia osadzonych w działalności charytatywnej związków wyznaniowych, do których należą mimo ustawowego zapewnienia, wydaje się być uprawnieniem jedynie blankietowym. W praktyce osadzeni w więzieniu przede wszystkim korzystają ze wsparcia materialnego otrzymywanego za pośrednictwem Kościoła lub innego związku wyznaniowego. Działalność charytatywną na rzecz

⁴⁷ W systemie celkowym odbywanie kary wiązało się z koniecznością codziennego czytania Pisma Świętego, które było nieodzownym elementem wyposażenia celi mieszkalnej (zob. M. Kuć, M. Gałązka, *Prawo karne*, s.113).

⁴⁸ Swoboda dostępu oznacza możliwość skorzystania z takich przedmiotów w czasie określonym wolą decydenta – więźnia (zob. J. Malec, *Posługi religijne w zakładach karnych*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny” 1998, nr 14-15, s. 44).

⁴⁹ Zob. A. Mezglewski, *Przepisy kształtujące rozwiązania systemowe w zakresie nauczania religii w szkołach publicznych w Polsce na tle standardów międzynarodowych*, w: *Katecheza dzisiaj. Problemy prawne i teologiczne*, red. W. Janiga, A. Mezglewski, Krosno-Sandomierz 2000, s. 41.

więźniów świadczą najczęściej sami kapelani więzienni. Jak wynika z kwerendy przeprowadzonej przez autora wśród duszpasterzy więziennych, większość duchownych w sposób doraźny pomaga więźniom w trakcie pobytu w zakładzie karnym i po jego opuszczeniu. Pomoc obejmuje zazwyczaj także członków rodzin więźniów. Najbardziej popularnymi formami wsparcia są paczki świąteczne, drobne prezenty bądź kwoty pieniężne czy spłata grzywny. Często pomoc świadczona osadzonym odbywa się za pośrednictwem instytucji kościelnych, takich jak Caritas. Byli więźniowie korzystają z pomocy struktur kościelnych w znalezieniu pracy, miejsca zamieszkania czy odpowiedniego programu terapii uzależnień.

Natomiast kontakt więźniów z duchownym swojego wyznania to próba utrzymania więzi osób pozbawionych wolności z własną wspólnotą religijną. Należy zwrócić uwagę, że spotkanie z duchownym może mieć dla więźnia także charakter posługi sakramentalnej lub rozmowy religijnej. Ta ostatnia obejmować może sprawy religijne lub być związana z potrzebą kontaktu z inną osobą spoza środowiska więziennego, dotyczyć spraw osobistych więźnia lub członków jego rodziny. Rozmowa taka może mieć charakter pastoralny lub terapeutyczny⁵⁰.

Należy przy tym pamiętać, że pojęcie „duchownego” użyte przez ustawodawcę w art. 106 kkw powinno być rozumiane szeroko. Trzeba się też odwołać do ERW (1987) oraz ERW (2006) i stwierdzić, że niekoniernie musi to być osoba, która formalnie należy do duchowieństwa⁵¹.

PODSUMOWANIE

Wolność sumienia i religii stanowi ten obszar aktywności człowieka, wobec którego nie można przejść obojętnie. Zwłaszcza w więzie-

⁵⁰ Np. niektórzy francuscy więźniowie deklarujący uprzednio chęć spowiedzi po przystąpieniu do konfesjonału odstępują od wyznania grzechów, a spotkanie z księdzem traktują jako rozmowę indywidualną bez skutków sakramentalnych (zob. J. Nikołajew, *Miejsce duszpasterstwa więziennego we francuskim systemie penitencjarnym*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2008, t. 11, s. 250).

⁵¹ Zob. D. Walencik, *Duchowni*, w: *Leksykon obywatela*, red. S. Serafin, B. Szmulik, Warszawa 2008, s. 960-961.

niach, miejscach specyficznej izolacji i fizycznego pozbawienia wolności, sumienie i religia wymagają szczególnej ochrony prawnej. Nie można przy tym poprzestać jedynie na zachowaniu *status quo* w zakresie ustawodawstwa i praktyki dotyczącej wolności sumienia i religii więźniów. Waga problemu, a także wciąż zmieniająca się rzeczywistość więzienna, wymagają nieustannego monitoringu ze strony różnych organów kontrolnych. Warto również w tym miejscu uwzględnić coraz większą aktywność sądu międzynarodowego w postaci Europejskiego Trybunału Praw Człowieka rozpatrującego skargi więźniów dotyczące ich wolności religijnej i wykładnię prawa stosowaną przez ten organ, traktowaną jako jednolity, zalecany wzorzec postępowania dla państw członkowskich Rady Europy.

W zakresie poszanowania praw człowieka, w tym wolności sumienia i religii polski Kodeks karny wykonawczy wyraźnie uwzględnia zalecenia zawarte w RM i ERW (1987 i 2006). Wynika to niewątpliwie z przyjęcia poszanowania godności osobistej więźniów jako podstawowej zasady wykonywania kary pozbawienia wolności. Za upodmiotowieniem skazanych w postępowaniu wykonawczym przemawia przede wszystkim fakt traktowania ich jako osób świadomych celów wykonywania kary. Jakkolwiek wzbudzanie w skazanych woli współdziałania w kształtowaniu społecznie pożądanых postaw (przede wszystkim odpowiedzialnych) jest zadaniem niezwykle trudnym, ale możliwym do realizacji po zaakceptowaniu pewnych założeń. Przede wszystkim należy uwzględnić konieczność przyjęcia standardów wykonywania kary więzienia zapobiegających degradacji więźniów i takiego postępowania z nimi w więzieniu, aby przygotować ich do życia na wolności. Ponadto wykonywaniu kary powinno towarzyszyć przeświadczenie więźniów o możliwości skutecznego egzekwowania przez nich swoich praw, również w postępowaniu przed organami międzynarodowymi. Daje to więźniom poczucie bezpieczeństwa, ochrony prawnej i gwarantuje realizację wolności konstytucyjnych.

Tym bardziej należy docenić fakt przyjęcia w Kodeksie karnym wykonawczym katalogu praw dotyczących wolności sumienia i wyznania osób pozbawionych wolności generalnie spójnych z wytycznymi Rady Europy. Podobnie rzecz ma się z gwarancjami tego rodzaju wolności i ograniczeniami w realizowaniu tych praw. W ten sposób

Polska wpisuje się na listę państw, w których miarą poszanowania godności ludzkiej jest kryterium sposobu traktowania osób pozbawionych wolności. Ujęcie wolności sumienia i religii więźniów w przepisach rangi ustawowej to dodatkowy argument świadczący o demokratyzacji zmian w polskim porządku prawnym. Jakkolwiek daleko jeszcze do idealnej sytuacji, w której prawa człowieka w więzieniu są w pełni respektowane, niemniej należy dowartościować przyjęty model obecności religii w resocjalizacji, choć z oddziaływania religijnego nie uczyniono odrębnego środka oddziaływania penitencjarnego.

BIBLIOGRAFIA

- Badowska-Hodyr M., *Duszpasterstwo więzienne w polskiej i szwedzkiej rzeczywistości penitencjarnej*, w: *Duszpasterstwo więzienne w pracy penitencjarnej*, red. J. Świtka, M. Kuć, Lublin 2007.
- Dünkel F., Baechtold A., van Zyl-Smit D., *Europejskie reguły wykonywania sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych*, „Archiwum Kryminologii” 2009, t. XXXI.
- Gonsa H., *The Organisation of Imprisonment, the Treatment of Prisoners and the Preparation of Prisoners for Release*, “Prison Information Bulletin” 1992, No. 16.
- Górny J., *Rola międzynarodowych kongresów penitencjarnych w rozwoju teorii i praktyki wykonania kary*, Warszawa 1980.
- Grabowski A., *Europejskie Reguły Więzienne*, Kalisz 2008.
- Johann W., Lewaszkiwicz-Petrykowska B., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status jednostki*, „Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego” 1999, (nr specjalny).
- Kuć M., Gałązka M., *Prawo karne wykonawcze*, Warszawa 2009.
- Lasocik Z., *Praktyki religijne więźniów*, Warszawa 1993.
- Malec J., *Posługi religijne w zakładach karnych*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny” 1998, nr 14-15.
- Meler S., *Prawo więźniów do wolności religijnej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2003, nr 38-39.
- Mezglewski A., *Przepisy kształtujące rozwiązania systemowe w zakresie nauczania religii w szkołach publicznych w Polsce na tle standardów międzynarodowych*, w: *Katecheza dzisiaj. Problemy prawne i teologiczne*, red. W. Janiga, A. Mezglewski, Krosno-Sandomierz 2000.

- Neale K., *The European Prison Rules: Context, Philosophy and Issues*, "Prison Information Bulletin" 1992, No. 16.
- Nikołajew J., *Kaplice więzienne na Lubelszczyźnie*, w: *Kryminologiczne i penitencjarne aspekty wykonywania kary pozbawienia wolności*, red. M. Kuć, Lublin 2008.
- Nikołajew J., *Miejsce duszpasterstwa więziennego we francuskim systemie penitencjarnym*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2008, t. 11.
- Nikołajew J., *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Lublin 2012.
- Nowicki M. A., *Wokół konwencji europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2009.
- Pawluk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II. Tom II. Lud Boży, jego nauczanie i uświęcenie*, Olsztyn 1986.
- Płatek M., *Europejskie Reguły Więzienne a polskie prawo i praktyka penitencjarna*, „Studia Iuridica” 1997, t. XXIV.
- Płatek M., *Europejskie Reguły Więzienne z 11 stycznia 2006 r.*, w: *Wybór orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach polskich*, t. I, Biuro Informacji Rady Europy, „Biuletyn” nr 1/2008.
- Płatek M., *Labirynt więziennych stereotypów (znaczenie Reguł Minimalnych Postępowania z Więźniami i Europejskich Reguł Więziennych dla procesu normalizacji)*, w: *Między autonomią a kontrolą*, red. A. Kojder, J. Kwaśniewski, Warszawa 1992.
- Sikorski J., *Duszpasterstwo więzienne*, w: *Duszpasterstwo specjalne*, red. R. Kamiński, B. Drózd, Lublin 1998.
- Środa M., *Idea godności*, „Palestra” 1994, nr 7-8.
- Tulkens H., *The Concept of Treatment in the European Prison Rules*, "Prison Information Bulletin" 1998, No. 11.

MINIMUM RULES AND THE EUROPEAN PRISON RULES VS. THE PRISONERS'
RIGHTS TO FREEDOM OF CONSCIENCE AND RELIGION IN POLAND

Summary

In the first part of the article, as an introduction, the author of the paper deals with the guidelines set forth by the United Nations and the Council of Europe with regard to the development and application of the executive criminal law.

The second part of the paper deals with the issues concerning the Minimum Rules and the European Prison Rules. The author overviews the guidelines of the United Nations and the Council of Europe as regards treatment of persons deprived of their liberty.

The next part presents the guidelines of the Minimum Rules and the European Prison Rules (in both versions) as regards the prisoners' rights to freedom of conscience and religion. The author refers the relevant provisions of these guidelines and proposes his own assessment of the solutions adopted therein. The author draws attention to the construction of religious practices and services in prison adopted in all the rules, which involves the participation in the masses, the possibility of having religious literature and meetings with a representative of a particular religious belief.

In the fourth part of the article, the author analyses the religious rights of prisoners provided for under the Executive Criminal Code.

He concludes that the solutions adopted in the Polish legislation on the prisoners' freedom of conscience and religion are not inconsistent with the guidelines of the United Nations and the Council of Europe.

Tłumaczenie własne autora

Key words: Minimum Rules, European Prison Rules, Executive Criminal Code, prisoners, freedom of conscience and religion

Słowa kluczowe: Reguły Minimalne, Europejskie Reguły Więzienne, Kodeks karny wykonawczy, więźniowie, wolność sumienia i religii